

O ROZLIČNÝCH SPRÁVCÍCH BOŽÍCH

"V čem je tedy nadřazenost Žida nebo v čem je prospěch z obřízky? V každém směru v mnohém. Především proto, že jim byla svěřena Boží posvátná prohlášení."

Římanům 3:1,2

Úvod: O zapsání, uchování a předání Božích výroků

1) Role starozákonních kněží a králů

2) Pověření židovského národa

3) Rozšíření a posílení původního správce

4) Úloha křesťanské církve

Závěr: Chvála všech správců

Úvod: O zapsání, uchování a předání Božích výroků

Bůh od počátku komunikoval s lidmi, které vytvořil. Jedním takovým záznamem o Boží komunikaci s člověkem je zachycení rozhovoru, při kterém Jehova Adama seznámil s tím, ze kterých stromů v zahradě smí jíst, a ze kterých nikoli. Bůh mluvil s lidmi také bezprostředně poté, co se dopustili přestupku, aby je seznámil s podstatou přestoupení a důsledky, které tato chyba bude pro ně mít. (1.Mo 2:16,17, 3:8,9, 11 a další) Není důvod se domnívat, alespoň Písmo to nikde neříká, že Adam s Evou před vyhnáním z ráje potřebovali prostředníka. Je možné, že Logos již tehdy pro lidi jako Boží mluvčí sloužil, ale nikde v Bibli to není explicitně vyjádřeno a ani není proč. Adam s Evou byli stejně Božími dětmi jako Logos. I po vyhnání z ráje Boží rozhovory s lidmi pokračovaly. Tak čteme například o tom, jak Jehova Bůh rozmlouval s Kainem před i po jeho činu. Nebo mnohokrát čteme, jak je zapsáno, že Jehova „řekl“ Noemovi, Abrahámovi, Izákovi a dalším. Domníváme se však, že se tyto rozhovory již neodehrávaly z očí do očí, ačkoli lidé snad takový pocit mít mohli a Písmo se v tom smyslu i vyjadřuje: že totiž dotyční lidé viděli a slyšeli samotného Boha. (srovnej Sk 7:38 a 1.Mo 32:30 nebo 5.Mo 4:33, 5:24, 26) Zdá se ale, že to vždy byl nějaký Boží mluvčí, který Boha zastupoval. To lze říci i o době křesťanské (srovnej Sk 10:13, 15, 19, 22) s výjimkou tří případů, ve kterých Bůh promlouvá přímo s Kristem. Zde usuzujeme, že to skutečně byl Boží hlas, ačkoli to ovšem nijak dokázat nelze.

Od dokončení Písma v 1. století našeho letopočtu pominuly i takovéto zážitky. Alespoň není žádný inspirovaný spolehlivý zdroj, který by dokládal, že by se tak komukoli stalo – lidé ovšem mohou mít pocity, že s nimi Bůh mluvil či mluví. Pochopitelné se to zdá – a nemuselo jít pouze o pocit – tehdy, kdy lidé v nacistických nebo komunistických koncentracích čelili pro svoji víru kruté perzekuci nebo dokonce smrti. Kdo by mohl zabránit Bohu, aby poslal svého anděla a takového věrného člověka slovem podpořil nebo činem zachránil? – Ža 34:7, Da 3:25, 28

Ovšem, neméně podstatné než to, zda Bůh až dodnes mluví, ke komu ano a ke komu ne, a prostřednictvím koho, je skutečnost, že i v době, kdy Jehova prokazatelně podle Písma s lidmi rozmlouval, si přál, aby některé z těchto situací a slova v nich řečená byla natrvalo zaznamenána. Proto byly některé z Jeho výroků vytesány do kamene, jiné zachyceny na papyru či pergamenu. A proto musel Jehova Bůh řešit otázku, *kdo* bude pověřen jak *zapisováním*, tak i *uchováním a předáváním* těchto výroků dalším generacím.

Je přitom zajímavé si uvědomit, že lidé po dlouhou dobu žili bez zaznamenaných Božích výroků, a přesto si uchovávali vynikající víru. Jistě, bylo to proto, že s nimi Bůh jednal „přímo“ (jak uvedeno výše). Stojí však za připomenutí, že jestliže je podle Společnosti Strážná věž uváděné chronologie přibližným datem Adamova stvoření rok 4026 př.n.l. a Mojžíš zapisuje první knihu někdy kolem roku 1513 př. n.l., pak uplynulo dlouhých 2513 let lidské existence, aniž by Bůh považoval za nutné cokoli z toho, co prohlásil, nebo tu kterou situaci, jež se odehrála, písemně pod inspirací natrvalo zaznamenat. (Pozn: pro potřeby této práce používám výše zmíněnou chronologii Svědků Jehovových a verše cituji z *Překlada Nového světa*)

Nicméně, v období asi 63 let, tedy v letech 1513 až 1450 př.n.l. došlo k jakémusi „výbuchu psaní“, kdy vzniklo celkem 7 knih: Pentateuch a knihy Jozue a Job. Dalších 350 let nic, až asi do let 1100 – 1040 př.n.l., kdy Samuel, Gad a Natan sepisují 4 další knihy Hebrejských písem – Soudce, Rút a 1. a 2. Samuelovu. Následovně Šalamoun dokončuje svoji Píseň a poté Kazatele, aby se psaní zastavilo na období téměř jednoho a půl staletí, až asi do roku 850

př.n.l., od kterého v průběhu 50 let až do konce 9.století př.n.l. vznikají knihy tří nejstarších proroků, Jonáše, Joela a Amose. Poté opět dochází k 50 let dlouhé odmlce, až někam do druhé poloviny 8. st. př.n.l., kdy po roce 745 př.n.l. se svojí knihou přichází Ozeáš, následován těsně Izajášem. Od tohoto okamžiku se dá říci, že se zapisování Božích výroků časově poměrně stabilizuje a probíhá víceméně kontinuálně až do období kolem roku 443 př.n.l. Tehdy se Nehemjášem a Malachiášem psaní Hebrejských písem uzavírá, aby zaznamenávání Božích slov bylo zahájeno znovu až křesťanskými pisateli. Po jak dlouhé době? Téměř po 500 letech, bereme-li v úvahu, že první evangelium z hlediska času zapsání, Matoušovo, volně datujeme do období asi roku 41 n.l.

Úhrnem lze tedy říci, že k zaznamenávání Božích výroků dochází nepravidelně, a že mezi jednotlivými úseky zapisování existují dlouhé, někdy i mnohasetleté pauzy. Nepočítáme-li prvotní období od Stvoření až do psaní první knihy a ani období od konce 1. století až dodnes, pak součet přestávek mezi psaním jednotlivých knih Hebrejských a Křesťanských řeckých písem dosahuje asi 1050 let, což se rovná zhruba 2/3 doby z oněch asi 1600 let, po kterou Bible byla psána. (1513 př.n.l. až 98 n.l.) Jestliže naopak započteme i poslední období bez psaní, od r. 98 do současnosti, zjišťujeme, že se jedná o takřka 2950 let (asi) 1050 + 1900).

Zde se dostáváme k zamýšlené podstatě úvahy: ***jestliže doba uchování svatých písem tak výrazně převyšuje dobu jejich sepsání, na čem a jakým způsobem se zapsané zachová a jaký má být ten, kdo sepsané bude uchovávat?***

1) Role starozákonních kněží a králů

Vskutku, bylo toho o Bibli hodně napsáno. Nicméně, když jsem hledal, na jakém druhu materiálu se zjevená zpráva počínaje rokem 1513 pnl předávala dál, nenalezl jsem o tom žádné hlubší pojednání. Obecně se dá samozřejmě usoudit, že Mojžíš psal (kromě toho, že vytesával do kamenných desek Desatero) oněch 613 příkázání, ze kterých se skládá Mojžíšský zákoník a ostatní vyprávění zachycená v Pentateuchu, na papyrus. Ten byl běžně používán až do 4.století našeho letopočtu, kdy se místo něj začal používat trvanlivější materiál, pergamen. Encyklopedie *Hlubší pochopení Písma* uvádí, že se ve vlhkém prostředí papyrus kazil a v suchém lámal, ale že přesto bylo kolem Mrtvého moře nalezeno několik biblických papyrů pocházejících dokonce ze druhého nebo prvního století př.n.l. (Hlubší pochopení Písma, sv. 2 str. 200). Pokud ovšem měl papyrus takovéto nevýhody, rozhodně by neobstál delší dobu, řekněme třeba 50 let, při pravidelném používání. Bylo třeba pořizovat stále nové opisy. Bylo tomu tak? Byly pořizovány?

Až do doby Ezdrášovy nelze spolehlivě odpovědět. Alespoň ne na základě Bible. Ne že by Jehova nenařídil, jak se má Zákon uchovávat pro budoucí generace. Dokonce jeho uchováním a předáváním pověřil obě vládnoucí složky izraelské společnosti, duchovní a světskou, aby se znalost Zákona stala mezi Izraelity běžnou věcí. Tak se dočítáme, že jako archiv pro Zákon sloužila Truhla smlouvy, a to tak, že Desatero na dvou tabulkách svědectví bylo vloženo přímo do truhly (spolu se zlatým džbánem s manou a Áronovým prutem, který zázračně vypučel po Korachově vzpouře), avšak zbytek Zákona napsaný Mojžíšem nebyl dán do Truhly, nýbrž byl umístěn „po straně truhly smlouvy“ – De 31: 24-26. Jednou za sedm let, tedy v sabatním roce, měl být při svátku chýší tento Zákon předčítán lidu – De 31:9-13. V Bibli ani dostupné literatuře jsem nenalezl příkaz, aby Zákon, který vlastnoručně napsal Mojžíš, byl duchovní složkou opisován. Muselo se tak ale stát, protože jinak by se Zákonu nemohli učit samotní kněží a levité, kteří zpětně o něm poučovali lid. Do Svaté, kde byl po straně truhly Mojžíšův originál umístěn, totiž mohl jen velekněz a jenom jednou do roka, a to měl navíc zcela jiné starosti, než se tam učit. Také, jak již bylo uvedeno, ani kvalita materiálu, ať již papyru nebo pergamenu, nebyla taková, aby snesla delší dobu zacházení a nepoškodila se. Jen tak, že vůbec nebyl používán, mohl Mojžíšův originál přetrvat až do Joziášovy reformy v roce 642 př.n.l. Problematickým z hlediska realizace se mi potom jeví Žalm 1:1, 2:

Šťastný je muž ... [jehož] potěšení je v Jehovově zákoně, a v jeho zákoně si čte polohlasem dnem i nocí.

Je totiž evidentní, že svůj vlastní opis Pentateuchu mohl mít jen málokdo. Vždyť pro jeho opisování musela být stanovena určitá pravidla a kvalifikace, obdobně jako v pozdějších dobách, kdy existovaly celé školy opisovačů. Jestliže by nebyly stanoveny přesné podmínky pro opisování, bylo by za chvíli tolik znění Pentateuchů, jako jejich pisatelů. Nicméně je ale také zřejmé, že k opisování a uchovávání opisů Zákona Bůh nestanovil levitům žádné pravidlo (alespoň v Bibli není zaznamenáno), což je pozoruhodné. Zde posléze z vlastní iniciativy do popředí zřetelně vystupuje systematik Ezdráš, který v tomto ohledu udělal zásadní pořádek – nicméně až kolem roku 450 pnl!

Druhou složkou odpovědnou za pořizování opisů Pentateuchu byla vládní složka společnosti, reprezentovaná králem – 5Mo 17:18,19:

A když [král] dosedne na trůn svého království, stane se, že si napíše do knihy opis tohoto zákona z toho, který je svěřen kněžím, Levitům. A bude jej mít stále u sebe a bude si v něm číst po všechny dny svého života, aby se naučil bát

Jehovy, svého Boha, aby dodržoval slova tohoto zákona a tyto předpisy tím, že je bude činit.

Ovšem jediným panovníkem, o kterém je záznam, že měl svůj vlastní výtisk, je pouze Jozue – Jozue 1:8. Jaká byla většina dalších izraelských králů není třeba příliš rozebírat. V Písmu neexistuje žádný záznam o tom, že by tento pokyn plnili, a to až do doby Joziášovy. To se psal rok 642 př.n.l., osmnáctý rok jeho vlády, když pokračoval ve své velké náboženské reformě tak, že nechal renovovat chrám. Při této příležitosti byla nalezena „samotná kniha zákona“ Mojžíšova (buď jenom Deuteronomium nebo snad i celý Pentateuch), a jak dodává příručka *Všechno Písmo je inspirováno Bohem a je užitečné*, byl to původní exemplář. Byl to opravdu původní Mojžíšův exemplář? Zdá se, že opravdu ano. Proč tak usuzujeme? Na základě zděšené Joziášovy reakce popsané ve 2.Kr 22:11:

A jakmile král slyšel slova tohoto zákona, stalo se, že okamžitě roztrhl své oděvy.

Trhal by si král oděvy, kdyby se nedozvěděl něco nového, co totiž on a národ vzhledem k Bohu měli dělat a nedělali? Jistě ne. Pokud by měl k dispozici opis tohoto nalezeného originálu, znal by jeho obsah a děsil by se daleko dříve, ne až poté, co si neznámé z neexistujících opisů přečetl až v originálu. Navíc, jak vyplývá z následující kapitoly, shromáždil kněze, starší muže a celý národ a četl jim z Deuteronomia (Pentateuchu). Fakt, že musel shromáždit i kněze, je ještě horší: vypovídá o tom, že nejspíše ani oni neměli ani jeden jediný písemný záznam této knihy. Na základě přečteného pak král za celý národ uzavřel s Jehovou smlouvu o tom, že budou provádět všechno, co bylo napsáno v knize.

Tak tato epizoda bohužel svědčí o smutné skutečnosti, že - obdobně jako někdy v době Asově (997-936 př.n.l.) - opis Deuteronomia (Pentateuchu) nebyl v 7. století pml v Izraeli k dispozici. A je nanejvýš pravděpodobné, že mnohokrát se totéž přihodilo i ve staletích předcházejících i následujících. – 2 Par 15:3. Kniha *Všechno Písmo je inspirováno Bohem a je užitečné* sice uvádí (305, odst. 2), že od začátku se inspirované spisy včetně jejich autorizovaných opisů uchovávaly s velkou péčí. Zdá se to logické, ale není k tomu uveden žádný biblický ani mimobiblický podklad. Spíše se zdá být realitou, že k žádnému řádnému opisování nedocházelo, a že Joziáš pro nás Deuteronomium (Pentateuch) - nepochybně díky Božimu zásahu - na poslední chvíli, 35 let před zničením chrámu, zachránil. Totéž se více či méně zřejmě týká i ostatních do té doby zapsaných biblických knih.

Jak to bylo s těmito ostatními knihami napsanými před dobou rozkvětu písařů v době Ezdrášově? Celkově se jedná o 14 knih zapsaných před 7.st př.n.l. o jejichž způsobu dochování nic nevíme. Zde jsou: Jozue, Soudců, Rút, obě Samuelovy, Žalmy, Přísloví, Kazatel, Píseň, Izajáš, Joel, Amos, Jonáš, Micheáš.

Zvolil jsem 7.st. jako předěl, jednak proto, že v té době již je doložena funkce tajemníka jako zapisovače (Baruch, Jer 26:32), jednak proto, že je toto století již poměrně blízko k Ezdrášovi - opisovači samotnému, a dá se předpokládat, že tato funkce se již nějakou dobu vykonávala, snad právě od století sedmého. Tím nechci říci, že již předtím nebyli lidé, kteří by Boží výroky nezaznamenávali. Museli zde být, jestliže se nám tyto výroky dochovaly.

Encyklopedie *Hlubší pochopení Pisma* (sv. 2, s. 201, 202) uvádí rozsáhlý seznam takových lidí a pramenů. Rovněž kniha *Všechno Písmo je inspirováno Bohem a je užitečné* (s. 64 odst. 3) se zmiňuje o hojných mimobiblických pramenech, ze kterých čerpal Jeremjáš při psaní knih Královských. Chci jenom říci, že způsob dochování, Boží předpis, na základě kterého by se tak dělo, a požadavky na lidský faktor, který by zachovával původní originál (např.

vizionáře a proroka Šichonity Achijáše, 2.Pa 9:29 - byli to kněží nebo státní zaměstnanci? atd.) v této věci nám nejsou známi.

Na danou otázku, respektive na její část, a sice jakým způsobem se zapsané zachová a jaký má být ten, kdo sepsané bude uchovávat, nelze tedy, až do doby Jeremjášovy, potažmo Ezdrášovy, jednoznačně odpovědět.

2) Pověření židovského národa

V tématu, kterou rozebíráme, stojí za povšimnutí, že apoštol Pavel se vůbec nezaobírá detailním rozbořením uchování tehdy známých svatých písem; spíše, když se tohoto uchování Božích výroků dotýká, velmi zevšeobecňuje. Píše v Římanům 3:1,2:

V čem je tedy nadřazenost Žida nebo v čem je prospěch z obřizky? V každém směru v mnohém. Především proto, že jim byla svěřena Boží posvátná prohlášení.

Zevšeobecňuje tak, že každý Žid, který se kdy narodil, je nadřazen proto, že mu byla svěřena Boží posvátná prohlášení. Jak mu byla svěřena? Ve zkratce řečeno: věděl o nich, více či méně podle nich žil, někteří věrní pořizovali kopie, jiní Písma vykládali. Většina jim věřila a byla ochotna podle nich žít a hájit je v myšlenkových i doslovných bitvách s ostatními učenými, resp. velmocemi. Nebo naopak: ačkoli jim věřila, zrazovala je, činila nebo nečinila z té zrady pokání, vracela se či nevracela k Bohu, a byla či nebyla Bohem přijímána. Ne, nebylo to vždycky a v každé době ideální, ale Bůh se postaral a použil nedokonalý lidský faktor, aby se Jeho výroky uchovaly mezi lidmi.

Jinými slovy: Boží posvátná prohlášení byla svěřena židovskému národu jako jednotlivcům i jako celku. V tomto svěření spočívala jeho a jejich nadřazenost nad ostatními národy.

Jestliže odpověď zní: Uchováváním Božích výroků byl pověřen celý židovský národ a jednotlivci v něm, pak se naskytá druhá, již naznačená otázka: Jaká byla mravní kvalita tohoto národa a těchto jednotlivců? Jaká byla mravní kvalita těch, kterým byla svěřena tak ohromná čest, jakou bezesporu bylo uchovávání a předávání Božích výroků? A dá se toto vůbec zhodnotit? Pokusme se. Jistě nalezneme vynikající jednotlivce: Chrabrý Jozue, obezřetný Gideon, přímý muž David, duchovní obr Izajáš a stovky dalších, výjimečných lidí. Byli zde i lidé bezcharakterní, za všechny jmenujme Nabala, a slaboši, za ně připomeňme Achaba. Také intrikáni jako Absalom a Adonijáš a utřači jako Šimeí. A tisíce dalších, nikoli černobílých, jako v případě Joaba, vojáka silného pro Jehovu, ale přitom jedince bez skrupulí a prahnoucího po moci nebo Uzijáše, desetiletí dobrého krále a po jednom výbuchu hněvu až do smrti malomocného vyhnance.

A národ jako takový? Jenom černý? Modlářský? Reptající, chamtivý, své si budující a na chrám nedbající? Těžko pouze takový. Spíše by se na izraelský národ hodilo toto hodnocení:

A kromě toho byly v Judě i dobré věci. (2.Pa 12:12)

To je inspirovaný výrok pronesený Ezdrášem, když charakterizoval sedmnáctiletou dobu vlády krále Rehoboáma (997-980 př.n.l.). Co konkrétně lze z této doby vyzdvihnout jako „dobré“? Že Rehoboám uposlechl Šemajáše, Jehovova proroka, když ten mu sdělil, že Jehova si nepřeje, aby vytáhl proti svým bratrům v desetikmenném království. (2.Pa 11:1-4) Že tentýž tak arogantní Rehoboám z 10. kapitoly 2. Pa se ve 12. kapitole téže knihy tak pokořil, že Jehova v roce 993 př.n.l. změnil Šišakovu hrozbu totálního vyhlazení na pouhé materiální škody? Že když Jeroboám postavil zlaté tele a propustil Levity a kněze, ti neváhali a přidali se na stranu pravého Boha – a „přišli do Jeruzaléma a po tři roky chodili cestou Davidovou a Šalamounovou“. (2.Pa 11:17) Dobré bylo i to, že Rehoboám byl schopen vroucí lásky k jedné ženě, a že se uměl postarat o svých 88 dětí, a obstál tak jako otec – 2.Pa 11:21,23. Jak snadné ovšem je vyzdvihnout pouze toto hodnocení Rehoboáma: „Ale činil, co bylo špatné, neboť nezaložil své srdce pevně, aby pátralo po Jehovovi.“ (2.Pa 12:14)

Obdobně tomu bylo s celým izraelským národem, národem smlouvy s Bohem Jehovou. Nebyl černobílý. Od roku 1513 př.n.l., kdy vstoupil do smlouvy s Bohem, se národ jako celek i jednotlivci v něm dopustili hrozných věcí. Kolik vzpurnosti a následných trestů je zapsáno jenom v Pentateuchu. Jmenujme třeba osudovou zbabělost většiny při návratu zvěďů z Kanánu nebo Achanovu loupež. A projdeme-li se dalšími staletími? 350 let období Soudců by poskytlo náměty na desítky hororových filmů. Například jak kmen Benjamínovců málem vymřel, a to jednak kvůli projevení odporné sexuální posedlosti části z nich, mužů z města Gibeje, jednak proto, že celý kmen trpěl nedostatkem soudnosti a hřích kryl, a to i navzdory téměř uskutečněné hrozbě vyhlazení celého kmene. A to jak si šest set zbylých Benjamínovců, tentokrát již se souhlasem ostatních kmenů, které je předtím málem vybili, obstaralo manželky, je také, řekněme, zvláštní – Soudců 21 kapitola. Období Soudců je mnohdy vůbec podivné svou krutostí, uveďme ještě například upálení tisíce mužů a žen v šechemské věži, kterému předcházela jen stěží uvěřitelný masakr 70 Gideonových synů – Soudců 9. kap.

Pokud se přesuneme do dalších století, do období králů, je možné nevzpomenout na Šalamounův smutný náboženský pád doprovázený tak těžkou robotou jeho poddaného lidu, že celá situace nakonec vyvrcholila rozpadem státu? Je snadné ovšem přijmout klíšé představy Šalamouna jako jen tak trochu chybujiícího krále. Vždyť doba jeho vlády přece předstihovala dobu Kristovu! Ale ne. V celém životě Šalamouna se od okamžiku, kdy se stal králem, projevovala i temná místa jeho hříšnosti, ostatně jako u každého z nás.

Myšlenka, kterou sleduji, je tato: Dějiny izraelského národa jsou „také“ dějinami hrůzy a „také“ dějinami vynikajících období a činů. Nejsou „jenom“ dějinami hrůzy nebo „jenom“ dějinami vynikajících činů. A stejné je to i s jednotlivci v tomto národě. Přesto Jehova Bůh používal po dobu 1600 let tento národ i jednotlivce v něm, navzdory tomuto množství brutality, podlosti a posedlosti sexem nebo mocí. Proč? Protože zde na zemi prostě nebylo nic lepšího. A tak jim byla svěřena „Boží posvátná prohlášení“, (Ří 3:1,2), aby je tento národ a tito jednotlivci uchovávali a předávali staletími dál .

Ve druhé kapitole 1.knihy Církevních dějin píše o dějinné úloze izraelského národa s akcentem na jeho roli v přípravě na příchod Ježíše Krista také církevní historik Eusebius Pamphili:

„...Když přemíra špatnosti se rozlila skorem na všechny lidi a jako strašné opojení zatížilo a zatemnilo skorem všechna srdce, ukázala se jednorozená a prvorozená Moudrost Otce, totiž samo věčné Slovo, z nezměrné lásky k lidem jednou v podobě andělů, jednou ve vlastní podobě tomu i onomu bohobojnému člověku ve starověku jako zachraňující síla. Přece ne v lidské podobě, poněvadž to jinak nebylo možné. Jakmile již prostřednictvím uvedených lidí bylo zaseto semeno úcty k Bohu, zjevil se, když celý od Hebreů pocházející národ se oddal pravé Boží úctě. Ježto to byli lidé lpějící na starých zvyklostech, dal tomuto národu prostřednictvím proroka Mojžíše obrazy a znamení tajemného sabbatu a obřizky jako předznamenání jiného duchovního učení, nedal mu však jasné pochopení samého tajemství. Tomuto lidu byl oznámen Zákon a rozšířil se mezi všemi lidmi jako líbezná vůně. Následek toho byl, že od té chvíle se smýšlení u mnoha národů zjemňovalo všude na scéně vystupujícími zákonodárci a filozofy. Divoká, surová a zvířecí povaha se přeměnila v lidskost, takže národy žili v hlubokém míru a v přátelství. Teprve nyní na počátku římského panství nad Judeou se konečně zjevilo Slovo všem lidem a národům země, ježto byli připraveni a schopni poznat Otce. ...“

Popíral nedostatek víry některých nebo dokonce v určitých obdobích celého národa to, že se stali a byli Božím smluvním národem? Nikoli. A přestali být tímto výlučným smluvním národem nikoli na základě svého hříchu, ale proto, že se naplnila plná hranice času (Gal 4:4) a byl přidán další národ. Nikoli jejich špatnost, ale Boží časový plán od nich částečně odňal správu posvátných věcí. Nicméně je zřetelné, že Bůh je nezavrhl. To je myšlenka, se kterou mnozí nemusí souhlasit. Naopak, to, že Bůh izraelský národ zavrhl, budou dokládat tím, že se v okamžiku Kristovy smrti roztrhla opona svatyně (Mt 27:51), a celý chrám byl posléze zcela zničen v roce 70 n.l. Takto - podle představitelů teorie zavržení - přestala kněžská služba, která již předtím byla nahrazena službou Kristovou, a v platnost vstoupila jiná, výlučně křesťanský orientovaná nová smlouva. – Jeremjáš 31.kapitola.

V takových tvrzeních je samozřejmě mnoho pravdy. Totiž: opona se roztrhla, chrám byl zničen a specifické, pouze židovské kněžství ustalo, protože ve své nové a výrazně univerzálnější formě přešlo na následníky Krista, kteří po roce 36 n.l. „byli božskou prozřetelností nazváni křesťané“ – Sk 11:26, 1.Pe 2:9. Tímto způsobem vstoupila v platnost nová smlouva, takto monumentální rozšíření všeobecného kněžství na všechny opravdové Boží děti, židovské i křesťanské. Ale nikde v Písmu nečteme, že by Bůh proto svůj smluvní lid zavrhl. Naopak, dočítáme se taková a jim podobná ujištění:

Tak řekl Jehova, dárce slunce pro světlo ve dne, pro světlo v noci, Ten, který vzdouvá moře, aby se jeho vlny rozbouřily, Ten, jehož jméno je Jehova vojsk: ' Kdyby mohly být z místa přede mnou odstraněny tyto předpisy, ' je Jehovův výrok, ' mohli by podobně ti, kteří jsou Izraelovým semenem, přestat být provždy přede mnou národem. '“ Tak řekl Jehova vojsk: „Kdyby se dala změřit nebesa nahore a daly se prozkoumat základy země dole, sám bych také mohl zavrhnout celé Izraelovo semeno kvůli všemu, co udělali, ' je Jehovův výrok. (Jer 31 35-37) Viz též 3.Mo 26:44,45 a mnohé další odkazy.

Jinými slovy: ' Až přestane svítit slunce ve dne a měsíc v noci, tak potom Já, Svrchovaný Bůh, se zřeknu Izraelova semene, tělesného, doslovného izraelského národa '. Proto také Pavel v dopise Římanům klade otázku:

Cožpak Bůh zavrhl svůj lid? Kéž se to nikdy nestane Bůh nezavrhl svůj lid , který nejdříve uznal.....“ . (Řím 11:1,2)

Kdo byl pak zavržen? Pavel pokračuje v téže kapitole 14 a 15 veršem: „zda bych mohl podnítit k žárlivosti ty, kteří jsou mé vlastní tělo a zachránit některé z nich. Jestliže totiž jejich zavržení (v kontextu rozuměj: zavržení některých a zachránění jiných) znamená smíření pro svět“.

Bůh nikdy nezavrhl svůj izraelský lid jako celek; pokud vůbec někoho kdy Bůh zavrhl, pak pouze některé jednotlivce z izraelského národa. To znamená, že Bohem schválený a zcela konkrétní smluvní vztah s Izraelem nepřešel na žádný jiný lid. Je to obdobná situace, jakou uvádí apoštol Pavel vzhledem k Abrahámově smlouvě a Mojžíšskému zákonu. V tomto případě Pavel uvádí, že Mojžíšský zákon nemohl zrušit Abrahámovskou smlouvu, uzavřenou staletí předtím. Naopak, Abrahámovská smlouva zůstává v platnosti, a Mojžíšův zákon ji dále - za zcela určitým účelem - doplňuje a rozvíjí. Kromě jiného například umožňuje, že se další

lidé v průběhu staletí k židovskému smluvnímu národu mohli připojit a vytvořit ne již rasově jednobarevný tělesný kolektiv, ale mezinárodní duchovní tým.

3) Rozšíření a posílení původního správce

Další smlouva, označená jako Nová smlouva, není uzavřena s doslovným Izraelem, a její formativní podmínky jsou na bázi srdce a vyznání, nikoli narození a litery Zákona. Je uzavírána s duchovními Izraelci, duchovním Izraelem, Izraelem Božím. Nicméně, jejím cílem zdaleka není naprosté a celkové vymazání smlouvy předcházející. Naopak. Jako poklad a cennost a jako doklad o Božím způsobu jednání starou smlouvu zachovává.

Jakou podporu pro to nalzáme v Bibli? Jednou takovou oporou je Pavlovo následné dokazování v 11.kapitole dopisu Římanům:

Jestliže však některé ratolesti (pozn.: ne všechny ratolesti, pouze některé) byly vylomeny, ale ty, ačkoli jsi planou olivou, jsi byl mezi ně naroubován a stal ses podílníkem na tučném kořenu olivy (Řím 11:17)

Všichni v prvních 36 měsících Božím duchem zplození smluvní partneři nové smlouvy mezi Bohem a duchovním Izraelem byli tělesní Židé. Je to přece tak, že Kristus byl rodem Žid. A je to tak, že všichni apoštolové byli Židé. A je to tak, že zakládající členové všech sborů byli jenom Židé. Prozaicky řečeno, prvotní křesťanské sbory byly firmy se stoprocentní židovskou účastí. Vždyť ti všichni, bez rozdílu, na které byl vylit svatý duch o letnicích, a kteří se rozptýlili po světě, aby v něm zakládali křesťanské sbory, byli zase jenom: Židé.

V této souvislosti stojí za otázku, proč tito - nyní jak tělesní, tak duchovní - židé nepřestali po zmrtvýchvstání Krista brát chrám jako středisko svého uctívání, a to až do jeho pádu v roce 70. n.l. Čteme, že „byli stále přítomni v chrámu“, „šli do chrámu k hodině modlitby“, vyučovali v chrámu a opětovně se tam k vyučování scházeli, poslali Pavla do chrámu, aby se tam očistil. Dokonce i Pavel dostal od Boha vytržení, když se modlil v chrámu! – Sk 5: 21, 22. Lze snad vysvětlit, že bezprostředně po smrti Krista ještě byli příliš zakořeněni ve starém stereotypu. Ale - řečeno terminologií svědků Jehovových - takzvaný „vedoucí sbor“, poslal Pavla do chrámu k očistě již téměř 30 let po založení duchovního Izraele! A Pavel, první a nejpřednější ze všech ikonoklastů na světě, Pavel poslechl! Nelze přitom samozřejmě opomíjet důvody, které všechny zúčastněné k tomuto jednání vedly, ale nelze také opomíjet, že základ duchovního křesťanského Božího lidu byl a celá desetiletí zůstával židovský. Vždyť i první sepsané evangelium, Matoušovo z roku 41 n.l., bylo napsáno hebrejsky a určeno především potřebám křesťanů z Hebrejců.

Zůstává proto závažnou otázkou, jakou roli doslovný, fyzický Izrael dnes hraje ve splňování Božích předsevzetí. V současné době se zdá, že jeho role jako hlavního nositele Božích výroků se skutečně vyčerpala v 1. století. Toto jeho dílčí vyčerpání ale neopravňuje k jeho odsouzení a zavržení, tak jak to udělala církev, když dosáhla moci, ani ke znegování toho základního: byl to izraelský národ, který se v důsledku Boží vůle stal nadřazeným ostatním národům v tom smyslu, že byl pověřen uchováním Jeho výroků.

Jak potom pokračovalo uchovávání Božích výroků novým „vyvoleným rodem, královským kněžstvem, svatým národem, lidem pro zvláštní vlastnictví“? – 1.Pe 2:9

Výchozí situace je taková, že téměř všichni nový smluvní lid boží je naprosto a na základě své svobodné vůle a volby oddán Bohu. Každý jednotlivec tohoto „svatého národa“ si v okamžiku křtu volí i možné pronásledování - zpočátku téměř jisté - a mnohdy ví, že ho čeká i drsná smrt. Je to - v hlubokém smyslu toho slova - exkluzivní společenství duchovní pravdě naprosto oddaných lidí. A přece i zde, jaké neštěstí(!) není možné nedopustit se omylů, hádek

a rozepří a po získání moci tyranizování a pobíjení souvěrců i jinověrců. Chtělo by se přijít s lacinou omluvou a říci: čas to zničil a pak lidé, kterým už nešlo o pravdu, ale o uplatňování osobní moci. To jistě. To by šlo říci. Kdyby rozkoly nenastaly již bezprostředně po Kristově smrti, a to právě mezi těmi nejlepšími a oddanými, pak by to šlo říci.

Jaké rozkoly? A z jakých důvodů?

První vážnější rozkol mezi prvními opravdovými nastal záhy po vylití svatého ducha o letnicích roku 33 n.l., a to kvůli – a jak smutné a jak skutečné – jídlu. Rodem židovské, ale jazykem řeckým mluvící vdovy dostávaly - alespoň to tak tvrdili jejich mužští, taktéž řecky mluvící, rodem židovští zastánci - méně jídla než rodem židovské a židovsky i mluvící vdovy. Byla to pravda? Nebo se jim to jenom zdálo? Chápeme, že to není podstatné. Podstatné bylo, že spor vůbec v tak duchovně nabitém ovzduší mohl vzniknout. Podstatné a dobré je i to, že byl rychle vyřešen. Ale ani rychlé a dobré řešení nezakrývá hříšnost, která se projevila. – Jakub 4:1-3.

Tímto příkladem chci ukázat, že nový boží lid byl proti některým devastujícím účinkům hříchu stejně bezmocný, jako ten starý, izraelský. A že při uchovávání Božích svatých prohlášení podléhal stejným zákonitostem hříchu. Jak se to projevilo?

Odpadnutím od mravních norem a naukových pravd obsažených v Bibli, od prvotního smyslu a uspořádání křesťanství, ale nikoli odpadnutím od Bible jako takové.

4) Úloha křesťanské církve

Nelze než vyslovit politování nad nemravným životem těch, kteří patřili a patří ke křesťanské církvi. Nelze než zaplakat nad inkvizicí a rozhořčit se nad odpustky. Nelze než s mnohými pochybami uvažovat nad některými naukami, naapříklad nad věčným mučením v pekle.

Nelze ale ani říci, jak to někteří samospravedliví podávají, že by církev byla toliko falešným přítelem Bible. Po 2000 let Bible neměla jiného přítele a zastánce než právě církev. Pokusme se podívat na to, co tolik osočované organizované náboženství udělalo pro Bibli a Boha. To, co nás přitom především zajímá je to, jak církev obstála při námi zejména diskutované otázce: jak uchovala svatá Boží prohlášení, aby z nich ostatní měli užitek.

Na konci 1.st.n.l. bylo lidmi a Božím svatým duchem napsáno již všech 27 knih, které byly později označeny jako kanonické. Kánon jako takový se však - opět pod vedením lidí a Božího ducha - utvářel v průběhu nejméně dalších dvou staletí. Na konci 2. století, jak potvrzuje Muratorihlo zlomek, až na dopis Hebrejcům a Jakuba a některé další, např. Janovy nebo Petrovy dopisy a Zjevení, již byla přijata většina knih, které dnes označujeme jako kanonické. Origenes roku 230 přijal Jakuba a Hebrejcům, a později, během konce 4. století, byl Athanasiem, Jeronýmem a Augustinem vymezen tentýž *Kánon* 27 knih, které používáme my dnes. – Všechno Písmo je inspirováno Bohem a je užitečné , s. 302-305.

Kdo však donesl, opsal, uchoval materiál, který mohl být kanonizován? Mnozí autoři se shodují v tom, že církev v této době neměla pevnou hierarchickou strukturu. Byla společenstvím v Krista věřících lidí, posmívaných a pronásledovaných až do roku 325 n.l., kdy ji Konstantin v Nikaji prohlásil za oficiální součást ostatních náboženství římské říše. Jak to bylo s mravní čistotou těch, kdo Písma uchovávali, a s naukovou čistotou uchovávaného textu? Nemám v těchto směrech dostatek znalostí, abych to mohl do hloubky posoudit. Ale zřejmě nebudu daleko od pravdy, řeknu-li, že ve srovnání s dobou středověkou zachovávaly tyto tisíce mnohdy bezejmenných vysoký a nadprůměrný standart, srážený ovšem, v některých směrech, naší věčnou hříšností. Církev dostala plnou možnost zkazit svůj počáteční slibný rozvoj až v době středověku, především v několika staletích bezprostředně předcházejících anglické (Viklef), české (Hus) a německé (Luther) reformaci. Jak a kým byla svatá Písma uchovávána v této době?

Z mnoha označení doby středověku, kdy začal a kdy skončil (často se udává období od pádu Říma, 476 n.l., až do okamžiku Guttenbergova vynálezu knihtisku, cca 1450 n.l.), jeví se jako praktické pro naši úvahu použít označení, se kterým přichází Erazim Kohák v knize *Člověk, dobro a zlo* . Kohák jako začátek středověku uvádí datum 391 n.l., kdy Flavius Theodosius, křesťanský císař a poslední císař celé římské říše, zakázal všechna nekřesťanská náboženství. A jako konec středověku uvádí rok 1415, kdy po upálení Jana Husa vzpoula v českých zemích účinně vyjmula střed Evropy z moci biskupa římského. Dodává, že tato data považuje za vhodná právě proto, že středověk, tak různorodý, má jeden společný znak. Je to údobí, kdy Evropa vyznává a povoluje jen jednu společnou víru. Povšimněme si tří kritických období, ve kterých církev všeobecná obstála při zachování Písma a jeho předání dál. První se bude týkat doby po pádu říše římské, druhé doby nesmírné expanze islámu a třetí turecko-tatarského nebezpečí.

Období první – církve a pád říše římské

Něco za něco, dalo by se říci k tomuto prvnímu období. Když padl roku 476 Řím, církve zůstala. Ještě předtím vojska již křesťanské říše římské společně s barbarskými veliteli zachránili existenci Bible a svojí vlastní v roce 451 v bitvě na Katalánských polích (dnešní Francie), když s obrovským úsilím odrazila vpád ohromné asijské, a priori nekřesťanské, Attilovy říše Hunů. Pohanští spojenci církve v této bitvě, kočovné germánské kmeny Ostrogotů, Visigotů, Vandalů a dalších, se ale bezprostředně poté stali dalším vážným nebezpečím pro víru v křesťanského Boha. V tomto dvojnásobném, gigantickém souboji s pohanstvím ale církve nepodlehla, vzhledem k víře v biblického Boha vyšla vítězně, a zařadila se tak po bok izraelského národa jako jeho nejenom mladší, ale zároveň komplexnější (protože do svého kánonu zahrнула jak starý, tak nový zákon), svěžejší a ve světovém kontextu daleko univerzálnější, nositelka Božích svatých prohlášení. Kdyby tomu tak nebylo, nepochybně bychom se dnes klaněli pestré směsici slovanských, germánských a řecko-římských božstev.

Díky Bohu a jím podporované církvi katolické (všeobecné) se tak nestalo.

Samozřejmě, utrpěla značné šrámy. Organizační i lidské ztráty byly ohromné. Nauky se, kvůli snaze jednat přežít, jednat získat co nejvíce stoupenců, přetvářely do podoby, která jejich původní čistý smysl někdy méně, jindy více, zahalila. Ale Bible zůstávala a zůstala nezměněna. A uchována v té čisté podobě, v jaké byla původně napsána. Pro katolickou církve byla svatou, nedotknutelnou knihou. Nedotknutelnou v kladném smyslu ochrany, ale i v záporném smyslu nepřístupnosti pro jiné než vyvolené a schválené. Z tohoto úhlu pohledu lze říci: Církve byla nepřitelem lidí, kteří Bibli chtěli číst a vykládat, aniž by dostali církevní imprimatur. Ale nebyla nepřitelem Bible jako takové.

Ve výkladu Ježíšova podobenství „o vlečné síti“ poukazuje na tuto úlohu katolické církve dokonce i článek ve Strážné věži z 15. června 1992, str. 20:

A opět je nebeské království podobné vlečné síti spuštěné do moře a sbírající [ryby] všeho druhu. Když se naplnila, vytáhli ji na břeh, posadili se a vybrali znamenité do nádob, ale nevhodné odhodili. Tak to bude v závěru systému věcí: Andělé vyjdou a oddělí ničemné od spravedlivých a uvrhnou je do ohnivé pece. Tam bude [jejich] pláč a skřípání zubů. - Matouš 13:47-50

Co myslíš, měli tito nevěrní vyznavači křesťanství nějakou úlohu v podobenství o vlečné síti? Jsou důvody, proč můžeme odpovědět, že svou úlohu měli. K symbolické vlečné síti patřilo i křesťanstvo. Je pravda, že se katolická církve po staletí snažila bránit prostému lidu, aby neměl přístup k Bibli. Ale po celá staletí měli členové křesťanstva důležitou úlohu při překládání, opisování a rozšiřování Božího slova. Církve později vytvořily nebo podporovaly biblické společnosti, které překládaly Bibli do jazyků odlehlých zemí. Posílaly také misionáře, kteří působili jako lékaři a učitelé, a ti obraceli lidi ke křesťanství tím, že jim poskytovali potravu a hmotné výhody. Tak bylo shromážděno ohromné množství nevhodných ryb, které neměly Boží schválení. Ale milióny nekřesťanů se alespoň seznámily s Bibli a s jakousi formou křesťanství, byť i narušenou.

Období druhé – církev a expanze islámu

Když v roce 622 utekl Mohamed z Mekky do Mediny a založil zde nové náboženství, jen málokdo tušil, jaké další smrtelné nebezpečí v tu chvíli nastalo pro biblické poselství. Neuplynulo ani sto let, během kterých si arabští nájezdníci podmanili nejenom Jeruzalém, ale stejně jako předtím Hunové stanuli až ve Francii, a to se stejným cílem: dobýt křesťanská území a zavést svůj světový názor. Co by uskutečnění jejich plánu znamenalo pro Bibli je snadné domyslet. A pochybuje-li kdo, snad by pro něj bylo praktické podívat se do dnešního Iránu, Saudské Arábie či jiných fundamentalistických islámských zemí. Není nejmenších ochyb o tom, že Bible, Boží slovo, by se ocitlo nanejvýš v několika málo exemplářích v islámských knihovnách. Kde by byla pak víra v to, že Bůh poslal svého syna, aby vykoupil svět? Inu, říkalo by se, že Kristus byl dobrý prorok, ale Alláh stejně musel poslat Mohameda.

Bůh židovské a křesťanské Bible, v této chvíli jednoznačně reprezentovaný katolickou církví - neboť nebylo žádné jiné církve, to však nedopustil. Francký majordomus Karel Martel, jehož vnuk Karel Veliký byl o 68 let později papežem korunován za prvního křesťanského římského císaře, stál v čele křesťanské armády, která v roce 732 v bitvě u Poitiers na jihozápadě Francie uhájila základní židovsko-křesťanský vzkaz Boha pro lidi na další dvě staletí. Až do roku 955.

Období třetí – turecko-tatarská hrozba

V polovině 10. století nl Maďaři byli spojenectvím divokých pohanských kmenů s velkými ambicemi. Jejich pravlastí byla oblast kolem řeky Kamy v blízkosti Uralu. Zde se mísili s ostatními kočovnými kmeny mluvícími tureckými či tatarskými jazyky. Brzy ovládli uherskou kotlinu, stali se postrachem celé Evropy, a zastaveni byli až v roce 955 v bitvě na řece Lechu u Augšburku. Kým? Spojenými křesťanskými vojsky Bavorů, Lotrinčanů, Švábů a Čechů, kterým velel křesťanský král Ota I.

Nelze než přiznat: pokud by křesťanští panovníci, podporováni katolickou církví, v období středověku neuhájili se zbraní v ruce celistvost svého území a náboženství Bible oproti zcela jiným směrům učení, Evropa ani Amerika by dnes nebyly křesťanské. Jistě, kdo uvnitř církve neskákal tak, jak ona pískala, měl nejrůznější škálu problémů, od drobných ústrků až po inkviziční mučení a posléze hranici. Nemám nejmenší úmysl toto omlouvat. Nicméně, otázka, kterou řeším, je zcela jiná. A znovu bych připomenul, že u těch, kteří byli Bohem výslovně pověřeni jako nositelé Božích výroků, u izraelského národa, to nebylo o nic lepší.

Závěr: Chvála všech správců

Zbývá tedy již jenom odpovědět na poslední, závěrečnou otázku: Kdo byl po období oněch dvou tisíciletí po Kristově smrti spolu s Abrahámovými potomky nositelem, zachovatelem a správcem Božích výroků? Řekněme bez rozpaků, že:

Bez ohledu na jejich mravnost či ostatní činy, Bůh touto činností pověřil církev vzešlé ze sborů založených Božím svatým duchem v roce 33. n.l. Byla to zprvu církev kristovsko apoštolská, později přerůstající v církev řecko a římsko katolickou, ke kterým se nakonec přidala ještě církev anglikánská a protestantská. Tato konfesně různorodá, ale jednoznačně křesťansky orientovaná, církevně správcovská činnost trvá dodnes, a bude pravděpodobně trvat až do té chvíle, kdy Ježíš přijde „na oblacích“.

Mají se proto ti, kdo jsou členové novějších křesťanských denominací, žárlivě zalykat chytráckou kritikou pozdně přichozích lidí, kteří se k biblické hostině dostali až o pár tisíciletí později? Mají překrucovat historii a vyhrabávat všechnu hrůzu, jejímiž podílníky výše uvedené církve nesporně byly, a zapomínat na všechnu dobrou práci, která pro Boha a Bibli byla vykonána? Nikoli. Ať se spíše radují, že to všechno tak dobře dopadlo. A s úctou si připomínají, co pro ně mnozí věřící, kteří tady byly dávno a dávno předtím, než tyto nové skupiny vznikaly, udělali. Protože právě proto, že se jiní po staletí v potu tváře lopotili, oni, nováčci na náboženském poli, mohli z této lopoty v období svého vzniku sklízet hojné plody.

Účelem tohoto pojednání, jak je zřejmé, není diskuze o pravdivosti či nepravdivosti různých učení, tak jak jsou rozdílně podávána tou kterou náboženskou skupinou. Ani na okamžik také nebylo jeho účelem pátrat navíc po tom, která taková skupina je nejlepší a nejpravdivější. Naproti tomu, pojednání sledovalo následující cíle:

- Poukázat na to, že uchovávat a předávat Boží slovo je stejně důležité, jako je zaznamenat.
- Doložit, že pro uchování a předání Božího slova byl Bohem vyvolen izraelský národ.
- Předložit myšlenku, že tento národ nebyl Bohem nikdy zavržen, naopak, že desetitisíce jeho příslušníků se stali základním kamenem nového, křesťanského náboženství.
- Ukázat, že toto nové křesťanské náboženství bylo Bohem rovněž pověřeno k uchovávaní a předávání Jeho posvátných výroků.
- Osvědčit, že této role se zhostilo dobře a k prospěchu mnohých, kteří přišli později.

Závěrem proto připomeňme, že ve Filipánům 1:15-19 apoštol Pavel vysvětluje, jak zvěstování a uchovávaní víry nedokonalými lidmi probíhá v jeho době, a bude proto probíhat i v budoucnosti:

„Někteří káží Krista ze závidění a soupeření, ale jiní také z dobré vůle. Ti druzí veřejně oznamují Krista z lásky, neboť vědí, že jsem zde postaven k obhajobě dobré zprávy. Ale ti první to dělají ze svárlivosti, ne z čisté pohnutky, neboť se domnívají, že mi v mých vězeňských poutech způsobí soužení. Co na tom? Nic, jediné to, že každým způsobem, ať předstíraně nebo pravdivě, je Kristus veřejně oznamován, a z toho se raduji.“

Hosana všem, kdo to pochopí.

Jakoubek Stříbrný

Prameny:

Svaté Písmo — Překlad nového světa (se studijními poznámkami), 1984 (revidované vydání), vydala Watchtower Bible and Tract Society of Pennsylvania

Hlubší pochopení Písma, 1988, vydala Watchtower Bible and Tract Society of Pennsylvania

Všechno Písmo je inspirováno Bohem a je užitečné, 1990 (revidované vydání), vydala Watchtower Bible and Tract Society of Pennsylvania

Strážná věž, 15.6.1992, vydala Watchtower Bible and Tract Society of Pennsylvania

Církevní dějiny (Ecclesiastica historia), Novák, J., kniha I., kap.2, Praha: Česká katolická charita, 1988

Malá československá encyklopedie, 1986, ČSAV

Člověk, dobro a zlo, Erazim Kohák, 2000, Praha: Ježek.